
Environmentálně orientované motivace a potenciál zklamání

HANA LIBROVÁ*

Masarykova univerzita, Brno

Environmentally-Oriented Motivations and Potential of Disappointment

Abstract: Outside institutionalised environmental activities, we find that individual efforts to combat environmental damage are at risk of succumbing to resignation. For her reflections on 'green fatigue' the author borrowed economist Alberta O. Hirschman's psychological concept of the potential for disappointment. Whether and to what extent an individual is able to withstand failure depends on one's mental fitness, the degree of support received from one's social group, and historical and other circumstances. This article considers the proposition that the potential for disappointment largely hinges on what a person's motivation is to engage in environmentally-oriented behaviour. The author works with a typology of motivations derived from categories of normative ethics: teleological and deontological ethics and virtue ethics. The article first describes these motivational types on a general level and then examines them in relation to environmentalism. The findings of this study may have practical as well as theoretical significance: environmental problems cannot be tackled solely through technical and scientific efforts founded on goal-directed, teleological motivations, as these are at risk of succumbing to disappointment and fatigue. Environmental problems must be approached from a broad humanistic perspective, as it is on that level that the ethics of environmental virtue take shape and deontological motivations are reinforced – two approaches that are not grounded in great expectations and are thus relatively resistant to disappointment from negative environmental development and provide a basis for effective goal-directed behaviour.

Keywords: environmentally oriented motivations of individuals, teleology, deontology, virtue ethics, potential for disappointment

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2013, Vol. 49, No. 1: 53–74

* Veškerou korespondenci pošlete na adresu: prof. RNDr. Hana Librova, CSc., Katedra environmentálních studií, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: librova@fss.muni.cz.

Úvod: role jedince v environmentálním snažení, zelená únava

Zdá se logické, že tak velký problém, jako je poškození biosféry, a tak velký úkol, jako je náprava ekologických škod, vyžaduje mocenské politické řešení. V mnoha zemích byly na úrovni zákonodárných, vládních i místních politických orgánů učiněny kroky vedoucí ke zmírnění negativních procesů. Vezmeme-li však v úvahu celkové trendy, vychází zejména v současných ekonomických podmínkách najevo nepříznivá bilance vývoje ekosystémů [Reid et al. 2005]. Nepřekvapí proto, že se vždy v závěru celosvětových jednání politiků vynořuje otázka, zda udržitelný rozvoj společnosti a environmentální odpovědnost politiků nejsou jen řečnickým klíší.¹

V 70. a 80. letech minulého století se ujala představa, že významným zdrojem environmentálně orientovaných změn ve společnosti budou kolektivity, které souborně označujeme jako ekologická hnutí.² O jejich proměnách na počátku 21. století se vedou četné spory. Světoznámý ekologický aktivista Jonathan Porritt nedávno s trpkostí konstatoval, že environmentalismus je „příliš deprimující a často staromódní“ [Porritt 2005: 51]. Podle Michaela Shellenbergera a Toda Nordhause [Shellenberger, Nordhaus 2005] toto hnutí v dnešní podobě nedokáže řešit klíčové problémy doby. V odborné literatuře všeobecně převažuje názor, že ekologická hnutí sice nezanikají, proměňují se, ale ve společnosti nedokáží vyvolat dostatečnou odezvu [Anderson 2010].

Pro české poměry to platí dvojnásob. Relativní mládí environmentálních organizací na jedné straně sice zmírňuje únavu přicházející s časem, na druhé straně však ekologická hnutí narážejí na nezáměr, ne-li zrovna na odpor veřejnosti, po desetiletí zbavované občanského povědomí. Aktivistickým environmentálním uskupením, dříve usilovně hledajícím širokou podporu občanů, často nezbyvá než se stáhnout do sebe. Ondřej Císař [2008] píše o „transakčním aktivismu“, postaveném do značné míry na zahraniční finanční i politické podpoře a vyvolávajícím jen nízkou míru participace občanů. Nedomnívá se však, že mezinárodní patronát musí znamenat depolitizaci a umírnění environmentálního jednání. Některé rysy Císařovy charakteristiky nepřímo potvrzuje empirický výzkum Bohuslava Binky [Binka 2010]: v práci nevládních ekologických organizací převažuje agenturní a úřednický charakter, veřejného života a ochrany přírody se ekologická hnutí účastní spíše nepřímo jako erudovaný *think tank*,³ například prostřednictvím lobbingu v zákonodárných sborech,⁴ jindy jako poradenský

¹ Tuto domněnku potvrzují např. klimatické konference v Kodani v roce 2009 či v Durbanu koncem roku 2011 a především nedávný neúspěšný Summit Země, pořádaný OSN v roce 2012 po dvaceti letech v Riu de Janeiru.

² Tento pojem označuje organizace s širokou škálou často nesourodých aktivit a postojů i pestrého spektra organizačního a sociálního uspořádání.

³ Sami ekologičtí aktivisté přiznávají: „Nám vždy velmi pěkně šlo vytvořit seznamy druhů a tabulky s pěknými výměrami na několik desetinných čísel, ale s praktickou ochranou už to bylo horší.“ [Chvojková 2011: 6]

⁴ Úspěch zaznamenalo například Greenpeace v říjnu 2012; přispělo k tomu, že Senát

zdroj informací. Zároveň však roste riziko, že činnost ekologických hnutí nepozorovaně ústí do spolupráce se státními institucemi, které často environmentálním snahám nepřejí. Vzácné terénní, takzvané přímé akce, které se podaří zorganizovat na ochranu přírody, narážejí na odpor politických a ekonomických zájmů, ale často i na nepochopení veřejnosti.⁵

Nedá-li se počítat s environmentální prozíravostí politických subjektů ani s dostatečným důrazem a dlouhodobým efektem transakčního aktivismu⁶ etablovaných ekologických hnutí, nabízí se obrátit pozornost k jednotlivcům, jednajícím mimo rámec institucí, schopným postavit se případně do čela občanské sebeorganizace.⁷ I když v environmentalistických kruzích bývá individualizace moderní společnosti považována za zdroj ekologických rizik [Librová 2010], nepředpojaté pozorování dovoluje v tomto procesu vidět jednu z možných cest pozvolné změny [ibid.]. Nejde-li nám o důsledný obrat ve vývoji a necháme-li stranou úskalí obsažená v principu „Not In My Backyard“, uznáme, že tu a tam se daří aktivním jedincům, většinou ovšem sdruženým v občanských uskupeních různé velikosti utvořených *ad hoc*, zamezit na místní úrovni křiklavým škodám na přírodě.

Uvažujeme-li o ekologicky příznivém chování jedinců, je třeba myslet i na ty, kdo nejsou zapojeni do ochrany přírody přímo. Environmentální situaci ovlivňují každodenním životním způsobem svých domácností. Jejich individuální snažení spočívá v úsilí o zmenšování ekologické stopy prostřednictvím každodenní redukce nároků na objem a strukturu spotřeby.⁸ Tváří v tvář makrosociálním tlakům jde jistě o vliv nepatrný; významnější je v rovině symbolické.

Ať už myslíme na snahu přímo chránit přírodu a krajinu, nebo na hledače environmentálně příznivých životních stylů, úsilí jednotlivců obsahuje výrazné úskalí: více než institucionalizované a skupinové snahy je zranitelné neúspěchem. Profesionální a politické subjekty, ale dnes i profesionalizovaná ekologická hnutí mají svou setrvačnost; jejich práce je dalekosáhle organizačně i v čase zprostředkovaná, namnoze se bezprostředně nevztahuje k faktickým výsledkům. Institucionální snažení dovoluje odpoutat se od neúspěchu i díky tomu, že dnes umožňuje pohlízet na environmentálně orientovanou práci jako na každou jinou – jako na

schválil novelu zákona rušící možnost vyvlastnění nemovitostí kvůli těžbě nerostných surovin, zejména uhlí.

⁵ Charakteristický byl v tomto ohledu protest proti kácení stromů v Národním parku Šumava, iniciovaný v létě roku 2011 Hnutím DÚHA. Této akci, blokádě, se bude věnovat rozbor, který připravujeme k publikaci.

⁶ Mezi ekologickými aktivisty panuje všeobecné přesvědčení, že doba zahraniční, zejména finanční, podpory končí.

⁷ „Jednotliví lidé jsou lépe adaptováni na budoucnost než sociální instituce a jejich představitelé,“ píše Ulrich Beck a Elizabeth Beck-Gernsheim [2002: 162] v obecné rovině, nejen ve vztahu k environmentální oblasti.

⁸ Z rozsáhlé odborné i popularizační literatury jmenujme jako příklady dnes už klasické texty, jejichž autory jsou D. Elgin [1993] a P. H. Ray s S. R. Andersonem [Ray, Anderson 2000].

příležitost k výdělku. A především: kolektivity environmentálního hnutí nabízejí psychologickou podporu, která spočívá ve sdílení postojů, v podobnosti cítění a smýšlení.

Představme si však jedince, který věnuje čas a energii odporu proti káčením silniční aleje nebo na obranu parku proti výstavbě hypermarketu. Většinou se mu dostává jen neurčité podpory spoluobčanů. Nebo si představme rodinu, která každodenně dobrovolně omezuje spotřebu. Na tyto lidi dopadá neúspěch snažení se zvláštní silou.⁹ Opakuje-li se, může časem ústít do rezignace a pasivity [Winter, Koger 2009: 38–39]. Mezi environmentálně angažovanými občany i mezi novináři se ujal pojem „zelená únava“. „Třídíš odpad a nakupuješ lokálně – ale Země se stále otepluje a ledovce stále tají...“ zní perex článku H. Wilsona v *The Independent*, nesoucí název „Have You Got Green Fatigue?“¹⁰ [Wilson 2007]. Podle názoru některých autorů je dnes nebezpečí plynoucí ze „zelené únavy“ snad ještě větší než rizika samotného environmentálního problému. Y. Macy a M. Y. Brown [1998] daly svému textu příznačný název: „Největší nebezpečí: apatie, zmrtvení mysli a srdce“.

Zklamání a jeho potenciál

Únavu chápe fyziolog, psycholog i laik jako snížení schopnosti pokračovat v činnosti, která aktéra namáhá. Extrémní únavu způsobenou dlouhodobým výdajem mentální energie a vedoucí k apatii psychologové označují jako syndrom vyhoření (*burn out*) [Maroon 2012]. Ti, kdož používají metaforu „zelená únava“, však neupozorňují na vyčerpávající intenzitu svého úsilí; chtějí spíš vyjádřit pocit marnosti, popřípadě nepoměr mezi vynaloženou energií a výsledkem. Vyjádřeno ekonomicky – mezi investovanými náklady a odměnou. Chápu únavu jako důsledek *zklamání*.

Zklamání jistě může vyvolat i jiné reakce než únavu. Na úrovni sociální skupiny, v sociálních a environmentálních hnutích, může být reakcí na neúspěch a zklamání mobilizace sil, prudká aktivizace, někdy spojená s destruktivním jednáním. Také frustrovaný zklamáný jedinec reaguje často hněvem, obviňuje okolí i sebe samého; jindy se pokouší zklamání vytěsnit nebo se uchyluje k náhradní činnosti. Psychologové však konstatují, že jedinec nejčastěji reaguje na zklamání právě pocitem únavy, apatií a rezignací [např. Teitelbaum 2007]. Zda a v jaké míře dokáže jedinec zklamání odolávat, záleží na mnoha okolnostech: například na

⁹ O důvodech neúspěchů individuálního environmentálního snažení a o potřebě systémových řešení bylo mnoho napsáno [např. Dobson 2000; Maniates 2002; u nás Keller 1995; Bělohorský 1999]. Autoři s různými důrazy konstatují, že výsledky environmentálního snažení jsou mařeny mohutnými vnějšími vlivy, sociálními a politickými silami, ekonomickým růstem, globalizací. Jindy poukazují na nezájem veřejnosti, na hodnotové orientace nepřející environmentálním snahám.

¹⁰ Název využívá charakteristický slogan, proto jej nechávám v originálním znění.

mentalitě, na psychické výbavě a jistě i na míře podpory, kterou mu poskytuje podobně cítící a smýšlející skupina, do níž se integruje.¹¹

Psychologizující ekonom Albert O. Hirschman [2002] zdůrazňuje, že zklamání nemusí reflektovat samotnou nepříznivou realitu, spíše bývá věcí kontextu; zdrojem zklamání bývá nepřiměřenost očekávání. Než se člověk angažuje v nějaké činnosti, formuluje si vědomě či nevědomě představu o způsobu a míře jejího naplnění, přičemž se jeho očekávání většinou liší od reálného vývoje, má povahu iluze.¹² Platí obecně, že člověk má jen omezenou představivost; jeho představa o možném budoucím vývoji bývá zjednodušená. Často je prostým opakem současného stavu, vyjadřuje touhu po rychlé a totální změně, bývá netrpělivá a pomíjí možnost kompromisního vývoje.

Pocit zklamání je do značné míry ovlivněn i historicky a sociologicky.¹³ Po době nesené vírou v pokrok a očekáváním růstu přichází společenská situace, v níž rostou vlny kolektivní nespokojenosti, vyvolané pocitem zklamání; po čase se však unaví a rozplynou v rezignovaném relativismu. Ten je charakteristický pro deziluzi pozdní moderny, která bývá filozofy označována jako „konec velkých vyprávění“ [Lyotard 1993]. Na úrovni každodenního života se však dnešní klima únavy a nic nečekající skepse nereflexivně snoubí s přetrvávajícím postojem moderny, který důvěřuje moci vědy a očekává příznivý efekt technologických změn – očekávání, která vždy znovu riziko zklamání zvyšují.

Albert O. Hirschman připomíná antropologickou dimenzi zklamání: od básníků víme a sami intuitivně tušíme, že každý akt lidského chování v sobě nese símě rozkladu, že zklamání a nespokojenost jsou věčným údělem člověka;¹⁴ mívají však různou intenzitu. Míra očekávání a tím i „potenciál zklamání“ se liší u různých aktivit, Hirschman je například vyjadřuje pro různé typy spotřebního chování.

¹¹ Přítomnost a podpora souvěrců jsou mimořádně důležité. Morální satisfakce zmenšuje deficit odměny za vynaloženou energii, zmírňuje pocit zklamání. Spojení individualizovaných subjektů do aktivně jednajících skupiny, které můžeme označit jako „reintegrační proces“ [Librová 2010], je sociologicky významné nejen z hlediska motivací.

¹² Albert O. Hirschman přináší sémiologické doklady: nepříznivý vývoj od představy k realitě je vyjádřen například v německém slově *Enttäuschung*, doslova odklamání. Podobný význam je obsažen ve slově deziluze. Hirschman považuje za příznačné, že slovo pro obrácenou relaci představy a skutečnosti jazyk nemá, musíme je nahradit neobratným „příjemné překvapení“.

¹³ Ve většině historických období byla dynamika společenského dění tak pomalá, že myšlenka na změnu vlastně nepřicházela v úvahu, nikoho nenapadla. Tam, kde šlo o viditelné kolapsy, jako v pozdním Římě, dominovala myšlenka zmaru [Hirschman 2002: 94].

¹⁴ Zklamání se však může dostavit i tehdy, když se představu podaří realizovat. Hirschman [2002: 93] připomíná známý aforismus G. B. Shawa, podle něhož v životě existují dvě tragické situace: první spočívá v tom, že nezískáme, po čem toužíme, druhá v tom, že to získáme. Po úspěchu začne idea žít vlastním životem, ale vykolejí se, popřípadě revoluce požírá své děti.

Nás bude zajímat, jaký potenciál zklamání je obsažen v chování, které označujeme jako environmentálně příznivé.¹⁵ Tu je třeba připomenout, že vztah mezi lidským jednáním a odpovědí přírodních systémů je mimořádně složitý, často neodhadnutelný. Přírodní procesy obsahují nečekané vedlejší účinky, rozvíjejí se pomalu a často se zpožděním překvapí skokem, jejich predikce je prakticky nemožná. Nedostatečnost naší představitivosti je tedy v oblasti environmentálně relevantního chování umocněná. To podstatně snižuje adekvátnost našich očekávání a zvyšuje potenciál zklamání.

Tento článek však stojí na úvaze, že velikost očekávání, určující potenciál zklamání, je v různých typech environmentálně příznivého chování přece jen různá. Do značné míry závisí na tom, jakou má subjekt k ekologicky příznivému jednání motivaci.^{16, 17} Článek bude pracovat s typologií motivací, kterou z kategorií normativní etiky odvodili pro potřeby environmentálního uvažování ekonom John O'Neil a filozofové Alan Holland a Andrew Light [2008: 82]. Naše typologie obsahuje motivaci teleologickou, deontologickou a motivaci spočívající v etice ctností.¹⁸

Tři etické principy motivací obecně

Věnujme se nejprve všeobecné charakteristice tří typů motivací, zatím bez vztahu k environmentálním problémům. Je samozřejmé, že různé motivace se v realitě nevyskytují izolovaně, složitě se kombinují a doplňují. Přesto se domnívám, že má smysl pojednat o každém z typů zvlášť.

Na prvním místě se zmiňme o přístupu účelovém či *teleologismu* (*telos* = cíl).¹⁹ V tomto pojetí je pro posouzení správnosti jednání rozhodující jeho cíl. O'Neil,

¹⁵ Nastíníme základní teoretickou kostru, z níž budou v dalším připravovaném textu odvozeny výzkumné hypotézy, empiricky testované na relevantně definovaných souborech.

¹⁶ Necháme stranou motivace, které nejsou jednoznačně orientované na environmentální příznivost. Pomineme tedy např. mimořádně naléhavou otázku takzvaného „environmentalismu chudých“ [Martínez-Alier 1995], který zejména v rozvojových zemích chápe dosažení environmentálních cílů jako podmínku zachování základních životních potřeb. Stranou zůstane i environmentální jednání, které má výdělečnou povahu nebo které přináší finanční dotaci. Mimo náš zájem zůstane také snaha vyplnit volný čas, eliminovat nudu zapojením se do jakékoli skupiny podobně smýšlejících [Scitovsky 1992].

¹⁷ U nás se motivacemi k proenvironmentálnímu chování zabývá z psychologického hlediska Jan Krajhanzl [např. 2010]. Věnuje se vnitřním a vnějším faktorům ovlivňujícím environmentální chování (aplikovaná behaviorální analýza, modely environmentálního chování), zejména roli emocí (ohrožující emoce a obranné mechanismy). Zajímá ho, jak lze motivovat veřejnost k environmentálně odpovědnému chování.

¹⁸ Tato kategorizace je blízká čtyřem Weberovým typům jednání: účelově racionálnímu, hodnotově racionálnímu, jednání orientovanému na tradici a jednání afektivnímu [viz Weber 2009].

¹⁹ Důležitá poznámka: Většina autorů používá jako synonymum konsekvenzialismu (*consequentia* = důsledek). Dále, v poznámkách 33 a 34, však uvidíme, že je namístě mezi

Holland a Light [2008: 32–33] uvádějí extrémní hypotetický příklad: v zemi, kde zákon nepřipouští výslech mučením, je – teleologicky viděno – správné podrobit mučení teroristu, ale dokonce i nevinného člena jeho rodiny, pokud je účelem zabránit smrti velkého počtu obětí potenciálního teroristického útoku. Všimněme si, že žitý teleologismus často v češtině užívá spojku „aby“.

Teleologický přístup je charakteristický pro individualizovaného jedince žijícího v moderní době. Osvojil si optiku samostatného subjektu, který svobodně rozhoduje o cílech svého jednání a chce za ně přebrat odpovědnost.²⁰ Necítí se vázán normami zakotvenými v tradici.

Předností teleologického přístupu je věcnost, racionalita a cílevědomost. A také jeho spojení s konkrétní skutečností; na základě poznávání, pozorování a zkušenosti můžeme trvale sledovat správnost svého rozhodnutí a popřípadě je popravit. Jsme schopni reagovat na změnu reality, na vývoj.

Jako opak teleologie bývá chápána *deontologie* (*deon estin* = musí se), která vychází z předpokladu, že existují jisté předem dané hodnoty, určující, jak se mám či nemám chovat. Zatímco teleologická rozhodnutí, určující cíl, činí svobodný, odpovědný a nezávislý jedinec, deontologicky založené chování je postavené na povinnosti a závazku, na všeobecně sdílené sociální normě. Etikové vztahují deontologii ke zkušenostem předešlých generací, sociolog by však mohl dodat, že může jít i o normu relativně novou, popřípadě sociálně specifickou, vztahující se jen na určité společenské vrstvy či skupiny. Zvláštním případem deontologických motivací moderního člověka je nepochybný respekt k vědě, k názorům odborníků. Předností i nevýhodou deontologicky podložených postojů je trvalost a malá proměnlivost.

V radikálním pojetí je třeba deontologickou normu respektovat bez ohledu na účinek, i kdyby vzniklo zlo. Jako příklad bývá uváděna norma zakazující lhaní. Lhaní je zakázáno za všech okolností, i když pravdomluvnost způsobí bližnímu škodu. „I když se mě někdo ve vražedném úmyslu zeptá na úkryt mého přítele, nesmím ho obelhat“ je klasický příklad Kantův [Kant (1797) 1970/1971: 635–643]. Zatímco pro vyjádření teleologického motivu používáme často spojku „aby“, v postoji deontologickém spojujeme „protože“.

U třetího typu eticky založených motivací, u *etiky ctností*, se zdržíme o něco déle.²¹ Nestanovuje určitý dílčí cíl, účel konkrétního jednání. Je trvalým postojem, stálým zaměřením na dobrý život. Ctnost je chápána jako „jistý způsob života“ [Sokol 2010: 111]; její nositel se táže, jaký člověk chci, popřípadě nechci, být. Významným rysem etických ctností je integrita osobnosti, která slučuje dobré

teleologismem a konsekvenencialismem rozlišovat, podobně jako mezi cílem na straně jedné a výsledkem či důsledkem na straně druhé. Tento rozdíl vychází významně najevo právě v environmentalistické perspektivě.

²⁰ Že odpovědnost nepřijímá, či nemůže přijmout vždy fakticky, je jiná, jakkoli významná, skutečnost. Souvisí s vnějšími okolnostmi i s existencí nezamýšlených důsledků jednání.

²¹ V posledních desetiletích se totiž v jejím rámci konstituovala takzvaná „environmentální etika ctností“ [O’Neil, Holland, Light 2008].

vlastnosti. Protože má etika ctností vazbu na deontologickou etiku²² – snaha být lepším člověkem se řídí kritérii sociálních norem –, vzniklo v různých dobách a v různých společenských situacích velké množství kritérií dobrého života. Morální filozof A. MacIntyre [2004] se je snaží utřídit tím, že identifikuje ctnost hérojskou (homérskou), spatřující dobrý život ve statečnosti, ctnost aristotelskou, orientovanou na občanství, tj. na prosperitu obce, a ctnost novozákonní, odvozuji se od biblických hodnot lásky.

Tento autor v knize s výmluvným názvem *Ztráta ctnosti* [MacIntyre 2004] ukazuje, jak s nástupem moderny a individualismu zanikají společenské podmínky pěstování pravých ctností. Vytrácí se integrita člověka, která byla pro aristotelskou i křesťanskou etiku ctností charakteristická. Život se rozpadá na množství segmentů, lidé si osvojují rozporné role. V 17. a 18. století se začalo uvažovat o člověku jako o bytosti, jejíž přírodní podstata je nebezpečná, egoistická. Ctnost, Aristotelem chápána jako samozřejmé, společné a vnitřně sourodé dobro člověka a obce, byla v pozdním osvícenství pojmána jako usilovné snažení neukotveného jedince o altruistický postoj, o individualizovanou dobročinnost. Úvahy o ctnostech řešily otázku, jak řešit rozpor mezi přirozenými vlastnostmi, k nimž člověk tíhne, a umělými ctnostmi, kulturními konstrukty, které mohou vášně a sklony krotit.²³ Podle MacIntyry tak byla etika aristotelovských a křesťanských ctností nahrazena novým stoicismem, který rezignoval na veřejný život, nic nečekal. „Ctnosti již nemají být vykonávány kvůli jinému či většímu dobru, než je výkon samotných ctností. Ctnost je (...) sama sobě cílem, odměnou a motivem“ [MacIntyre 2004: 271].

V individualizované etice ctností lze vyzorovat dva proudy životního způsobu, které lze označit jako *Lebensführung* a *Lebenskunst* [Librová 2010]. *Lebensführung*, česky snad řízení životního běhu, odpovídá klasickým ctnostem stoiků. Tento pojem použil pro hodnotově racionální, systematické jednání Max Weber [1922: 158–163]: jedinec dokáže vůlí odolávat vnějším okolnostem i vnitřní pudovosti a iracionálním vášním. Druhým typem životního způsobu, spočívajícího v etice ctností, je *Lebenskunst*,²⁴ pojmající život jako umělecké dílo. Tím, že postrádá asketický rozměr a s mírou užívá tělesné i duševní slasti, připomíná antickou *ars vivendi* kyniků, epikurejců a skeptiků, představitelů hédonistické filozofie.

Pro sociologické poznání jsou zajímavé konkrétní dobové detaily životního stylu „krásné duše“, módy pozdního osvícenství.²⁵ Úsilí o dosažení ctnosti by-

²² Konečkonců, etika ctností má i významný teleologický rys. Spočívá na svobodném rozhodnutí o způsobu života – „snažím se, abych byl lepší člověk“, je to mým cílem.

²³ Friedrich Schiller v esejí *O půvabu a důstojnosti* spojuje povinnost s náklonností v protikladu s Kantovým pojetím, zdůrazňujícím mravnost jako výsledek kázně.

²⁴ Pojem *Lebenskunst* – *umění života*, je antické proveniencie. Velkým tématem se stal poté, co jej díky dílu J. W. Goetha *Viléma Meistera léta učednická* přijali a rozvinuli romantici. Slavným zastáncem postmoderní varianty *Lebenskunst* (*savoir-vivre*) je Michel Foucault [1984].

²⁵ Za krystalické vyjádření ideálu „krásné duše“ jsou považovány některé pasáže Rous-

lo tématem privátní korespondence a osobních rozhovorů. Pozorujeme-li svět kolem sebe dnes, řekli bychom, že téma ctností je mrtvé, nanejvýš je zúženě konotováno v sexuální oblasti. Slovo „ctnost“, kdysi tak frekventované ve snahách o utváření „krásné duše“, běžný hovor nezná; předem je vylučuje jako přepjaté. Zaniklo skutečně úsilí o etiku ctností?²⁶ Není tento typ etiky ctností nepřímý, zato významně obsažen v postmoderním hledání proměnlivých forem sebekonstituování [Foucault 1987], které je pro individualizovanou společnost charakteristické? Jak uvidíme později, módní pěstování životního stylu, směřujícího k sebezdokonalení, k „duchovnímu růstu“, je součástí ideologie a rétoriky některých větví environmentálně orientovaného životního způsobu.

V dalším textu se budeme uvedenými typy eticky zakotvených motivací zabývat v souvislostech s proenvironmentálně orientovaným jednáním.

Environmentální teleologismus, etika účelu: „abych zmenšil ekologickou stopu“

Základní environmentální souvislost teleologismu spočívá v samotné podstatě civilizace. A modernímu teleologismu, který je dítětem utilitarismu, jde explicitně o největší možné štěstí maximálního počtu lidí. Technické inovace moderní společnosti byly účelově vyvinuty, *aby* byla odstraněna těžká práce, *aby* se lidé mohli rychle přemísťovat, *aby* byl prodloužen lidský život, *aby* byly vymýceny smrtelné choroby, a vůbec, *aby* co nejvíc lidí žilo blahobytně. Viděno z environmentalistického hlediska, člověk se vždy snažil, *aby* maximálně využil produkčního potenciálu krajiny, půdy a vitality domácích zvířat. Hledal cesty, jak využít přírodu, jak přelstít její strategie.

Tento text se však zajímá o jinou stránku vztahu člověka a přírody, o snahu přírodu chránit. Zatímco technická civilizace, teleologicky manipulující s vnějším světem v zájmu lidského blahobytu, byla výrazně úspěšná, o environmentalistických snahách to říci nelze. Je to snad tím, že nemají teleologickou povahu, že tedy nejsou dost cílevědomé, racionální, že se neopírají o vědecké poznatky?

Jistě ne. Zejména opatření technologická a právní jsou teleologické povahy skoro výlučně. Za pomoci vědy jsou racionálně stanoveny konkrétní cíle – *aby* byly omezeny průmyslové exhalace, *aby* bylo spalování fosilních paliv nahrazeno obnovitelnými zdroji, *aby* byly chráněny některé přírodní celky apod. Na politické rovině bývá proenvironmentální teleologismus formulován obecněji a abstraktněji jako výraz takzvané „environmentální udržitelnosti“. S obecnou definicí udržitelnosti přišla Organizace spojených národů (OSN): „Udržitelný rozvoj je takový rozvoj, který umožňuje uspokojovat současné potřeby takovým

seauovy *Nové Heloisy* a *Zpověď krásné duše*, tvořící šestou kapitolu Goethových *Viléma Meistera let učednických*.

²⁶ Někteří sociobiologové to popírají. Lidské ctnosti chápou v širokém slova smyslu jako evoluční antropologickou konstantu, sloužící k přežití jedince [např. Ridley 2000].

způsobem, který neohrožuje možnosti budoucích generací uspokojovat své vlastní potřeby.“ [Brundtland et al. 1987] V environmentální dimenzi je za udržitelný pokládán takový rozvoj, který respektuje globální únosnou kapacitu prostředí a zachovává na uspokojivé úrovni takzvané „služby biosféry“ [Moldan 2001].

Teleologicky motivovány často bývají i proenvironmentální snahy jedinců.²⁷ O ty jde v tomto textu především: „zateplím fasádu a pořídím si solární panely, *abych* zmenšil ekologickou stopu své domácnosti“, „za chatou budu kosit louku, *aby* se na ní udržela druhová pestrost“, „zasadím se, *aby* zůstalo stát lipové stromořadí“. Ale také: „cítím se za stav planety odpovědný; musíme žít skromněji, přinést určitou oběť, *abychom* ji zachránili“.

Některé záměry se podaří uskutečnit, očekávání se naplní. Úspěšné bývají hlavně drobné akce na lokální úrovni, konkrétní kroky technické povahy, realizované institucemi, nebo snahy jednotlivců, které jsou institucemi podporovány: občanům se podaří zachránit část parku, legislativně je vyhlášeno nové chráněné území, jsou zavedeny čistší výrobní postupy, majitelé domů jsou finančně stimulováni, aby zavedli úsporná energetická opatření. Teleologicky založenou nezávislou iniciativu jedinců, která by odpovídala představě Ulricha Becka o adaptaci individuí na budoucnost, se daří uskutečnit vzácněji. Čelí mocným vnějším faktorům ekonomické a politické povahy. Chatařova revitalizace druhově pestré louky naráží na důsledky velkokapacitního zemědělství,²⁸ ochrana stromořadí na zájmy silničářské a dřevařské lobby.

Zejména globální problémy životního prostředí jsou tak mohutné, že individuální řešení vlastními silami je nemožné. Ačkoli je řada lidí zneklidněna zprávami o globálních klimatických změnách či o podmínkách zvířat ve velkochovech, o faktickém smyslu snižování své uhlíkové stopy nebo o omezení masité stravy pochybují: „to letadlo poletí i beze mě“, nebo „když se stanu vegetariánem, velkochovy kvůli tomu nezruší“. Dochází k tzv. *difuzi sociální odpovědnosti* [Slaměník, Janoušek 2008: 292], kdy se odpovědnost za problém rozptýlí na všechny zúčastněné; teleologicky motivovaný jedinec představu o svém vlivu na situaci²⁹ a svou environmentálně zaměřenou snahu dříve či později vzdává.

K malému efektu environmentálních snah na všech úrovních přispívá i sama povaha objektu naší ochrany, povaha přírody. Slabá účinnost teleologického jednání je dána rozporem mezi složitostí přírodního dění a jednoduše konstruovaným cílem/záměrem ochrany přírody.³⁰ Již bylo řečeno, že každý, to jest

²⁷ Psychologickými aspekty environmentální odpovědnosti se zabývá psycholog Jan Krahanzl [2010: 154–157].

²⁸ Kam s posečenou, popřípadě usušenou trávou je každoročně v červnu bolestí českého a moravského venkova.

²⁹ Psychologové označují přesvědčení jedince o existenci vlastního vlivu na situaci jako „interní lokus/ohnisko kontroly“. Pojem „externí lokus/ohnisko kontroly“ označuje přesvědčení jedince o své bezmoci a o určujícím vlivu vnějších podmínek [Slaměník, Janoušek 2008].

³⁰ Na základní, až dramatický rozpor mezi ontologickou podstatou přírody a lidské kultury upozorňuje J. Šmajš [např. 2000].

i vůči přírodě vstřícný, lidský zásah přináší po neodhadnutelném čase nečekané vedlejší důsledky,³¹ vedlejší konsekvence.^{32,33}

Nepoměr mezi složitostí přírodních procesů a jednoduchostí lidských záměrů vynikne, nahlédneme-li problém teleologismu z antropologického a psychologického zorného úhlu, tj. připustíme-li, že lidé jsou i při věcném určování cílů omezeni neracionálními psychickými dispozicemi [Wuketits 2006]. Mají sklon uvažovat v prosté logice příčina-následek a formulovat cíle krátkodobě.³⁴ Nadto – všimněme si – teleologické rozhodování bývá přímo nebo nepřímo spojeno s obavou z chodu věcí, se strachem.³⁵ Ten rozhled rozhodování o cílech ještě více zužuje a časovou perspektivu dál zkracuje [Lorenz 1990: 29].

Chce se říci, že při rozhodování v systému tak složitým, jako je vztah člověka a přírody, je třeba se důsledněji přichýlit k přírodním vědám jako k racionálnímu nástroji teleologického rozhodování, který je schopen reflektovat složitý svět přírody relativně adekvátněji, než jednoduše uvažující jednotlivec. Vidíme však, že v mimořádně složitých environmentálních otázkách není ani dnešní přírodověda schopna dát lidskému jednání jednoznačnou radu. Příklad můžeme volit z oblasti krajinné ekologie. Zatímco ochránci přírody a environmentalisté usilují o zachování (domněle) původní druhové skladby, podle evolučních ekologů [např. Sádlo et al. 2008] je třeba ubránit se nostalgii a respektovat vývoj; viděno z vývojové perspektivy, nelze jednoznačně rozhodnout, co je biologicky, ekolo-

³¹ Je příznačné, že etikové zabývající se tématem teleologismu na obecné rovině uvádějí jako příklad nemožnosti úplného poznání budoucích vedlejších účinků právě oblast environmentálních problémů. Například Helmut Weber [1998: 144] píše o nezamýšlených důsledcích užití jaderné energie.

³² V oblasti složitých environmentálních problémů se nápadněji než jinde ukazuje, že je chybná volná záměna pojmů *teleologismus* a *konsekvencialismus*, s nímž se setkáváme ve slovnících a učebnicích filozofie. Teleologicky nahlíženo, technická civilizace byla a je úspěšná. *Cílů*, které si ve shodě s utilitarismem vytyčila, dosáhla. Viděno z perspektivy konsekvencialistické se však ukazuje, že civilizační pokrok přinesl nečekané negativní důsledky; nejen ty, které nepříznivě dopadají na svět přírody, ale časem i na člověka samotného.

³³ Postupně se například ukazuje, jaké vedlejší environmentální účinky má užití obnovitelných energetických zdrojů, jehož cílem bylo, *aby* zmírnilo dopady lidské činnosti na klima. Pěstování energetických plodin či využití větrné a vodní energie znamenají negativní zásahy do ekosystémů a do krajiny. Nepříznivé ekologické dopady mohou mít dokonce opatření, která jsou na první pohled nesporná a neinvazivní, například tepelná izolace budov; dramatickým způsobem likviduje totiž hnízdní příležitosti pro populace ohrožených rorýsů. Obtíž účelově zaměřených pokusů o nápravu, narážejících na složitost přírodních procesů, může environmentalista ilustrovat nepřebýrným množstvím dalších příkladů.

³⁴ Těto lidské dispozici odpovídá civilizační úsilí, které je v rozporu s pomalými tempy přírody orientováno na blízkou časovou perspektivu. Na souvislost mezi environmentálními problémy a rychlostí upozorňuje dlouhá řada publikací o takzvané *ekologii času* [viz Librová 2003].

³⁵ Příkladem tohoto přístupu mohou být známé apely Rachel Carson, Ala Gora a dalších autorů, varujících před katastrofálními důsledky pokračujícího životního způsobu.

gicky či krajinářsky optimální stav.³⁶ Ve zkratce – v environmentálních otázkách je i pro vědu nesnadné rozhodnout, k čemu orientovat ono teleologické „aby“.

Spolehnutí na vědu, obsažené v teleologickém postoji, je ošidné i jinak. Historicky založená důvěra v moc vědy a víra v dosažení lidských cílů prostřednictvím technických postupů podceňují sílu, svébytnost a složitost přírodních procesů. I v pozdně moderní době zůstává teleologicky motivovaný ochránce přírody volky nevolky potomkem budovatelů úspěšné manipulativní západní civilizace. Přesvědčení o správném stanovení cílů a očekávání jejich úspěšného završení vztahuje i na konkrétní kroky chránící přírodu. Když se úspěch nedostaví, nechá se snadno zaskočit zklamáním.

Environmentálně orientovaný teleologicky motivovaný jedinec však může být dokonce zklamán, i když se mu daří drobný záměr splnit. Výsledek svého snažení nahlíží jako nepatrný v porovnání s celkovým vývojem; ekologická stopa lidstva se mezitím prudce zvětšuje. Domácnost šetří energii a omezuje spotřebu, ale změny klimatu se prohlubují. Záměr ekologicky obohatit louku se jeví pošetilý v porovnání s poškozením velkých světových ekosystémů, se zánikem biodiverzity. Environmentálně snaživý jedinec, vycházející z pocitu odpovědnosti, se cítí zavalen obrovským rozsahem problému. „Ekologická udržitelnost“ se mu vyjevuje jako pouhé heslo, vzdálené realitě.

Souhrnně řečeno, účelový, racionální a cílevědomý teleologický postoj environmentálně jednajícího jedince je zatížen velkým potenciálem zklamání. Snadno se přechýlí k emocionální reakci, k zevšeobecnující rezignaci.

Environmentální deontologismus, etika povinnosti: „protože je příroda krásná“, „protože za ni musím být vděčný“

Deontologická etika skýtá oporu v oblastech jednání, které prošly zkušeností mnoha generací. Pevná a málo proměnlivá pravidla například určují, jak se mám chovat v rodině nebo k sousedům. Utvářela se nejen jako výsledek historických zkušeností lidské kultury, ale – jak dokládají etologové a sociobiologové – už během biologické evoluce.

V případě environmentálně příznivého chování všeobecně sdílené vodítko postrádáme.³⁷ Pokud deontologicky založené normy vyjadřují lidský vztah k přírodě, jsou především odrazem tisícileté snahy i povinnosti přírodu zatlačovat. Člověk, který mohl používat jen svou vlastní fyzickou sílu, popřípadě sílu hospodářských zvířat, po generace pohlížel na přírodu jako na nebezpečí a na lát-

³⁶ Také kauza Národního parku Šumava ukázala, jak rozdílný, ba protikladný může být názor vědců na tentýž environmentální problém.

³⁷ V sociobiologickém náhledu by určitou substitucí kulturně utvořených norem mohla být evolučně daná podvědomá vazba člověka na přírodu, kterou E. O. Wilson označuje jako biofilie [Kellert, Wilson 1993].

ku určenou k přepracovávání. Dodnes mnozí s téměř instinktivní chutí likvidují nálety stromů a křoviny, protože se tak dělo vždycky; bylo to potřebné a správné. K upevňování normy nepřátelské vůči přírodě přispěla prostá nevědomost ploidic pověry. Jejich obětí se stali netopýři, draví ptáci, vlci, medvědi, plazi, ekologicky cenné mokřadní ekosystémy, souhrnně „divočina“.

Teprve když vzrostla technologická moc člověka, ukázaly se tyto postoje jako nepřiměřené, ba škodlivé. Rodilo se vědomí hodnoty přírody, objevily se myšlenky i instituce na její ochranu. Šetrný vztah k přírodě však dodnes nemá povahu silné závazné normy, podobné třeba té, která určuje chování v rodině.

Vědomí přírodních hodnot bylo odvozováno zejména z uznání přírodních krás, především krásy krajiny. Zájem o svět přírody byl zprvu kratochvilnou zálibou šlechty a tématem umělecké tvorby [Librová 1988; Stibral 2005]. Postupně se zejména pod vlivem romantismu rozšířil; stal se v některých kruzích módou a sociální normou. Není náhodné, že argument „nesmíme dopustit výstavbu dálnice přes České středohoří, protože ta krajina je krásná“ je přijatelnější a působivější než věcnější argumenty teleologického „aby“, týkající se například druhového bohatství oblasti. Jen obtížně by se našel oponent ochranářských snah, který by krásu krajiny prohlásil za bezvýznamnou.³⁸

Některé proenvironmentální normy, zakládající deontologickou motivaci, vznikly jako reakce na expanzi průmyslové a městské civilizace. Sociálně specificky utvářenou, tj. jenom na některé společenské vrstvy vázanou normou se stala hodnota původní, divoké formy přírody, divočiny. „Záchrana světa spočívá v divočině,“ vyjadřuje pozdně romantický náhled Henry David Thoreau [1906: 224].

Pro deontologickou motivaci je příznačné, že se k ní hlásí konzervativně orientovaní ochránci přírody. Roger Scruton se odvolává na existenci řádu, na „dědičný princip“ Burkeho, a nalézá společný základ motivace konzervativců a environmentalistů – přírodu musíme chránit, protože je naším domovem a krajinou našich předků. „Jak environmentalisté, tak konzervativci hledají motiv, pomocí kterého bychom mohli bránit naše sdílené, ale ohrožené dědictví před predátorskými choutkami jeho dočasných správců.“ [Scruton 2008]

Podobně není náhodné, že výrazně deontologické rysy obsahuje dnešní křesťanská teologie a kazatelská praxe, pokud se zabývá vztahem člověka a přírody. Zdůrazňuje nesamozřejmost přírody jako daru, úžas nad její velikostí a dokonalostí. Důsledkem je závazek, povinná vděčnost věřícího člověka za stvoření. K přírodě se chovám šetrně, protože za ni musím být Bohu – jejímu Stvořiteli – vděčný. Miranda Harrisová, spoluzakladatelka mezinárodní křesťanské organizace A Rocha, orientované na ochranu přírody, označila ochranářskou práci křesťanů jako „výraz poslušnosti. V Bibli se jasně píše, že Bůh miluje své Stvoření“. A dále: „Nejsem si jistá, že křesťané mohou doufat ve zvrácení hroživého poškození Země. Ale snažíme se pečovat o Stvoření, protože je to správné, ne

³⁸ Odtud ujišťování developerů a jejich projektových vizualizací, že dálnicí krása krajiny neutrpí.

proto, že zachráníme planetu.“ Vyjádřila tak deontologickou motivaci v krystalické podobě a distancovala se od motivace teleologické [Balharová 2012: 13].

Důsledně deontologický názor slyšíme často od představitelů křesťanských církví, když chtějí relativizovat význam environmentalistického usilování: „Kdyby se lidé chovali křesťansky, nebylo by ekologických problémů.“³⁹ Podobný nesplnitelný kondicionál obsahuje názor Arna Næsse [1996], podle něhož by nebylo třeba akcí na ochranu přírodu, kdyby se lidé chovali adekvátně svému postavení ve světě.

Některé environmentálně relevantní sociální normy jsou vedlejším důsledkem sociálně děděné životní praxe a postojů ke světu. O tradiční hodnoty, založené na zkušenostech generací, se opírá například prastarý deontologický prvek životního způsobu zavazující k šetrnosti; zdůrazňuje zejména neplýtvavé zacházení s potravinami. Odtud například i zajímavý rozpor mezi environmentalisty v názoru na spalování obilí jako obnovitelného zdroje energie. Zatímco teleologický argument zní „*abychom* snížili uhlíkovou stopu, budeme jako biopalivo spalovat obilí“, deontologický tuto technologii odmítá, „*protože* se přece odjakživa z obilí dělá chleba“.

Je třeba vzít v úvahu názor některých autorů zdůrazňujících, že environmentálně orientované motivace obsahují nereflektované významné náboženské rysy, ba přímo náboženský základ. Například podle T. R. Dunlapa [2006] snaha o ochranu přírody a o „zelený“ životní způsob tkví ve víře, že existuje neviditelný řád; naše nejvyšší dobro spočívá v tom, že se mu harmonicky přizpůsobíme. Nahlédnuto prizmatem tohoto textu, jde o postoj bytostně deontologický. Klade-li environmentalismus otázky po smyslu existence a místu ve světě, hledá pro lidské chování odpovědi, které obsahují deontologické „*protože*“.

Dalším významným nábožensky založeným neuvědomovaným deontologickým prvkem v motivaci ochrany přírody je solidarita s hendikepovanými. Pojetí ochrany přírody jako mezidruhového altruismu je možné chápat jako rozšíření povinnosti soucitu, která patří k základům naší kultury, formované po tisíciletí křesťanskými hodnotami. Přírodu musím chránit, *protože* je slabá, utlačovaná⁴⁰ [Librová 2005].

Šířeji pojato, v moderní společnosti se stal všeobecně respektovanou normou názor odborníků a vědců.⁴¹ Snad nejnápadnější nově utvořenou environmentální normou, formulovanou technickými odborníky, je nakládání s odpady. Přijaly ji sdělovací prostředky i veřejnost. Většina občanů třídí odpad, aniž by

³⁹ Charakteristický je důraz na prvořadou „ekologii duše“, která má být univerzálním klíčem k problémům takzvaného životního prostředí. Opakovaně se k „ekologii duše“ vrací Benedikt XVI.: „Vnější životní znečištění, které zažíváme, je odrazem a projevem vnitřního znečištění, na něž příliš málo dbáme.“ [Seewald 2005: 162]

⁴⁰ Také zde, podobně jako v případě teleologického postoje, se prosazuje optika novodobého náhledu na přírodu, podceňující svébytnost a sílu přírody. Rozdíl mezi oběma přístupy by mohl být zajímavým předmětem dalších úvah.

⁴¹ Odborná informace tedy nemusí být vždy jen součástí teleologického rozhodování.

sledovala konkrétní výsledek, „protože se to tak má dělat“, tj. z motivace deontologické spíše než z důvodů teleologických: „třídím odpad, *aby* se nehromadil na skládce“.

Méně nápadným případem nově se utvářející normy a deontologických motivací jsou různé formy početně marginálních ekologicky příznivých alternativních životních způsobů. Vrátime se k nim v další části, která bude pojednávat o environmentálních ctnostech.

Souhrnně vyjádřeno, environmentalistická deontologická motivace má spíše pasivní než činný charakter. Jde-li však o environmentálně směřovaný čin, spočívá význam deontologických motivací v tom, že mu tvoří hodnotovou bázi. Kultivovat druhově pestrou louku se chatař rozhodne, *protože* sdílí vědomí hodnoty krajinných krás; ví, jak bývaly dvousečné louky krásné. Zbývá však na základě teleologické motivace rozhodnout a poučeně jednat, *aby* dosáhl cíle – její revitalizace. Podobně zabránit kácení aleje znamená deontologicky ocenit její krásu, ale teprve teleologicky založeným cílevědomým jednáním aktér prosadí, *aby* byla zachráněna.

Z hlediska tématu tohoto textu existuje ještě jeden důvod, proč jsou zdařilé a zejména dlouhodobě účinné ty environmentalistické akce, které jsou plodem spojení teleologického přístupu s postojem deontologickým.⁴² Účelové jednání se postará o informované promyšlení cíle a o realizaci akce, deontologická složka postoje zakládá tolik potřebnou vytrvalost v případě neúspěchu. Tím, že deontologická motivace staví na povinnosti, netíží ji pocit osobní odpovědnosti a neulpívá na výsledku. Nemá velká očekávání, a tak je vůči neúspěchu relativně rezistentní; potenciál zklamání má nízký.

Environmentální etika ctností: „v tom nejedu“, „bohatý život skromnými prostředky“

Také etika ctností, podobně jako jiné větve etiky, se donedávna vztahovala téměř výlučně k mezilidským vztahům. V posledních desetiletích však filozofové konstatují, že se její nutnou součástí stává environmentální zřetel [Sandler, Cafaro 2005]. Formuje se takzvaná etika environmentálních ctností, podle níž patří k dobrému životu ohled na prosperitu přírody.⁴³ Výrazný je v ní odpor vůči majoritnímu životnímu způsobu, poškozujícímu přírodu, postoj, který bývá vyjádřen heslem „*v tom nejedu*“.⁴⁴ Etika environmentálních ctností není tedy pouze teoretickým konceptem filozofie. Je základem sociálního fenoménu, který označujeme

⁴² Ještě významnější je spojení teleologického přístupu s etikou ctností, o níž bude řeč dále.

⁴³ Philip Cafaro nadto připomíná: filozofickým přínosem Henryho Davida Thoreaua je, že environmentální ctnosti vyzdvihnul pro dobrý život jako ústřední [Cafaro 2006].

⁴⁴ Srozumitelnější než český hovorový výraz je možná německé „ohne mich“, či anglické „count me out“. Jde o postoj, jehož pevnost není ohrožena difuzí sociální odpovědnosti.

jako ekologicky příznivý způsob života [Librová 2003]. Má nepřeborné množství forem, lišících se obsahem i mírou radikality. Přesto je možné říci, že jejich společným jmenovatelem je snížení hmotné spotřeby a její environmentálně zdůvodněná restrukturační.

Jak je uvedeno v obecném pojednání o etice ctností, platí i pro její environmentalistickou větev, že má vazbu na deontologismus a že se neupíná ke konkrétní akci, nemá konkrétní očekávání. Týká se především osobních vlastností, životních postojů. „Nechci zachraňovat ani měnit svět, ale spíš sebe a své blízké okolí,“ svěřila se rezignovaně, v duchu nic nečekajícího stoicismu, ekologická aktivistka Eva Chvojková v rozhovoru pro čtvrtletník *Arnikum* [Chvojková 2011].

Obecné etice ctností odpovídá i to, že v environmentální etice ctností bývá zdůrazňována vnitřní integrita jejího nositele. R. Sandler s Philipem Cafarem [Sandler, Cafaro 2005] si všimli, že velké postavy environmentálních snah, Rachel Carsonová, John Muir a Aldo Leopold, jsou chápány jako inspirativní vzory a ztělesnění environmentálních ctností nejen pro svou lásku k přírodě a činy pro její záchranu, ale i pro citlivost vůči lidem, schopnost soucitu, odvahu, vytrvalost, obětavost, moudrost, štedrost, přátelskost, laskavost. Geoffrey Frasz [2005] dokonce považuje za významný rys environmentální etiky benevolenci.⁴⁵ Je nápadné, jak tyto rysy environmentálních ctností odpovídají ctnostem etiky křesťanské. Znovu se v rozporu se stereotypním míněním ukazuje, jak jsou si tyto dva etické proudy blízké⁴⁶ [Librová 2005]. Zdá se, že environmentální etika ctností prolamuje povahu moderní etiky, kterou kritizuje A. MacIntyre za to, že je „sama sobě cílem“, že se nevztahuje k „většímu dobru“ [MacIntyre 2004: 271].

Pro stereotypní představy o podstatě environmentální etiky může být překvapivé i to, že navzdory orientaci na blaho přírody není etika environmentálních ctností biocentrická. Nese spíš rysy antropocentrismu, uznává výjimečnost či excelenci člověka jako druhu [Sandler, Cafaro 2005]. Erazim Kohák [2000: 71–83] jen s trochou ironie píše o „etice vznešeného lidství“. S takovým přístupem už lásku a soucit necítíme jen vůči lidským bližním [Ferkany 2011]; mezidruhový altruismus, výlučně lidská schopnost milovat i jiné tvory, která kontrastuje s mravní indiferencí přírody [Dillard 1974], staví člověka do role správce bytostí.

Environmentální ctnosti se formují různými cestami. Jistě mohou přispívat k upevnování identity, sebeúcty a pocitu příslušnosti k elitě [Schmidt 1993]. Sandler s Cafarem [Sandler, Cafaro 2005] zdůrazňují, že environmentální ctnost přináší svému nositeli prospěch spočívající v obohacení života zejména v nemateriální oblasti, např. v dimenzi estetické nebo spirituální.

Jako jeden z modů etiky ctností jsme uvedli *Lebenskunst*, umění žít. V pozdně moderní společnosti je postaveno na permanentním sebezpozorování a hledá-

⁴⁵ To může překvapovat; přičiněním sdělovacích prostředků environmentální ctnost asociujeme spíše s razancí, neústupností, popřípadě se zavidlostí.

⁴⁶ Nejde tu o zmíněnou deontologicky danou povinnou vděčnost křesťanů ke Stvořiteli, jde o přirozenou syntézu křesťanských a environmentálně příznivých rysů osobnosti.

ní. Ekologicky příznivý skromný život je nahlížen jako žádoucí, i kdyby příroda nebyla ohrožena a kdyby zdroje byly nevyčerpatelné; není obětí, je prost askeze. V environmentalistických kruzích bývá vyjádřen sloganem „bohatý život skromnými prostředky“. Přináší příjemné a radostné zážitky: „rád jezdím s dětmi vlakem, po cestě poznáváme neznámé lidi“, „zkuším vegetariánství; těší mne, protože zjemňuje zážitek z jídla“, „nebaví mne nakupovat, ušetřený čas věnuji dětem a koníčkům“. Takové výroky slycháváme od pozdně moderních „epikurejců“ ve výzkumech ekologicky příznivého života [Librová 2003].

Jiný životní způsob, motivovaný etikou ctností, může mít povahu systematického, racionálního a ukázněného řízení životního běhu,⁴⁷ v němž hraje podstatnou úlohu osobní oběť. Tento životní modus jsme v úvodní části označili jako *Lebensführung* a zmínili se o jeho přibuznosti se ctnostmi stoiků. I když to nepřináší zásadní řešení a i když mi to přinese obtíže a komplikace, zřeknu se automobilu, který je zdrojem škodlivých emisí a ničí krajinu; vím, jak se zachází s hospodářskými zvířaty, a nechci se na jejich utrpení podílet, zřeknu se proto masa a chci žít jako vegetarián.

Je třeba poznamenat, že environmentálně příznivé chování nemusí být založeno na environmentální motivaci. Jeho nositel často příznivé důsledky ani nereflktuje. Zejména v rovině *Lebenskunst* můžeme myslet na rozsáhlou a nepřehlednou škálu pokusů o sebezdokonalení, na záměrné snížení pracovní doby, tzv. *downshifting*, na módní praktiky inspirované životem mimoevropských kultur, renesanci zájmu o práci s půdou, zájem o lokální a sezónní jídla, prestiž second hand obchodů a na mnohé další alternativní životní formy, oponující většinovým konzumním formám.⁴⁸ I ony se řídí heslem „v tom nejedu“ a „bohatý život skromnými prostředky“. Zda máme označit tyto životní styly nezanedbatelného významu, ale neuvědomovaných environmentálních motivací přímo jako environmentální ctnosti, je ovšem otázka.

Na závěr pojednání o etice environmentálních ctností se pokusme poukázat na slabé a silné stránky tohoto motivačního zdroje. Jeho slabinou může být intuitivní a improvizující povaha, na rozdíl od teleologismu disponuje malou reflexí odborného poznání. A na rozdíl od konstantních forem deontologismu bývá životní způsob postavený na environmentálně orientovaných ctnostech efemérní, často jen módní.

Je možné považovat za stinnou stránku některých ze životních stylů *Lebensführung* a zejména *Lebenskunst* jejich privátní charakter? Tento osten cítíme, píše-li Jan Sokol o dnešním „epikurejství“, „v dobrovolné skromnosti někde v ústraní“ [Sokol 2010: 117]. V něčem vystihuje realitu; k těmto způsobům života se někdy

⁴⁷ Tento generální životní postoj je třeba odlišit od konkrétních dílčích akcí, založených teleologicky.

⁴⁸ S živostí a autenticitou píší o nezamýšlené environmentální příznivosti těchto životních stylů četné studentské práce, realizované na katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity [např. Dobešová 2012; Gabrielová 2010; Geryková 2009; Lukašíková 2009; Michoin 2010; Vyhnaňal 2010].

uchylují i aktivisté zklamání neúspěchy takzvaných přímých akcí na ochranu přírody [srov. např. Kingsnorth 2010]. Zároveň však není analogie s antickým epikurejstvím přesná. Necháme-li stranou výjimečné případy, spíš psychicky akcentované osobnosti, potom dnešní formy tzv. alternativních forem života, pro něž je charakteristická dobrovolná skromnost, nemají ryze soukromou podobu. Tito nositelé environmentálních ctností nerezignují na veřejný život. Docela naopak, sociologické výzkumy dokládají, že tito uprchlíci z většinové společnosti se velmi rychle navzájem sdružují, postupně se integrují do lokálního sociálního a politického života a často se stavějí do jeho čela [Librová 1994, 2003, 2010]. Vyjádřeno v kategoriích tohoto článku, své environmentální ctnosti obohacují činným teleologickým přístupem. Pokud se etika environmentálních ctností postaví do služby obce, překračuje povahu individualisticky orientované etiky postmoderního „umění života“ a nabývá rysů občansky angažované etiky aristotelské, kterou MacIntyre [2004] v dnešní společnosti postrádá.

Pro tento text je podstatné: i když se subjekt motivovaný environmentální etikou ctností pustí do konkrétně cílených aktivit, na jejich úspěších nelpí; v tom se liší od aktéra motivovaného výlučně teleologicky. Lhostejno, zda bychom životní postoj označili jako stoicismu blízké řízení životního běhu (*Lebensführung*), nebo jako epikurejství připomínající umění života (*Lebenskunst*), nositel environmentálních ctností má vlastnost, kterou se svými antickými blízcenci sdílí. Nehlásí se k osobní odpovědnosti za vývoj věcí, jeho snaha o dobrý život není nesena velkými očekáváními, obsahuje naopak větší či menší míru skepse, plynoucí z nemožnosti zásadně, nebo popřípadě vůbec, ovlivnit běh věcí.⁴⁹ Nemá-li velká očekávání, není tolik ohrožen zklamáním.

Závěr

Ať myslíme na jakoukoli formu environmentálně příznivého jednání, od technologických inovací přes řešení politická a právní, od snahy o ochranu ekosystémů až k environmentálně šetrným formám domácího hospodaření, podílejí se na nich v různé míře a v různých postojových kombinacích všechny tři motivační zdroje chování jedinců, o nichž pojednával tento text. Položili jsme si otázku, jak se liší jejich potenciál zklamání. V situaci stupňující se environmentální tísně je to skutečnost, která je zajímavá nejen z hlediska teoretického; má značný praktický význam. Vyplývá z ní, že řešení či zmírňování environmentálních problémů nemůže spočívat jen na technické a přírodovědné připravenosti odborníků i aktivistů, která je základem teleologických motivací. Nemají-li vést snahy o ekologicky příznivé jednání k opakovaným zklamáním a k rezignaci, musejí být založeny i na jiných než ryze účelových motivacích. Z tohoto rozboru znovu vychází najevo potřeba kultivace přístupů k environmentálním problémům v široce pojaté

⁴⁹ Je mu cizí postoj psychology označovaný jako „interní lokus/ohnisko kontroly“, viz poznámku 30.

rovině humanitní. Právě na ní se utváří a rozvíjí etika environmentálních ctností a upevňují se deontologické motivace – dva přístupy, které nestojí na očekávaných výsledcích, které zklamání z environmentálně nepříznivého vývoje relativně odolávají a vytvářejí poměrně pevnou bázi pro činné teleologické jednání.

HANA LIBROVÁ je školením bioložka a socioložka. Zabývá se environmentálními souvislostmi životního způsobu, od roku 1997 je profesorkou sociologie, na Masarykově univerzitě inspirovala vznik oboru humanitní environmentalistika. Knižní publikace: Sociální potřeba a hodnota krajiny (1987), Láska ke krajině? (1988), Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromnosti (1994), Vlažní a váhaví: kapitoly o ekologickém luxusu (2003).

Děkuji Vojtěchu Pelikánovi za četné podněty, korigující a obohacující tento text, Lukáši Kalovi za inspirativní pomoc při vyhledávání literárních zdrojů a Janu Labohému za technickou úpravu textu. Děk patří Janu Krajhanzlovi, který mne upozornil na nepominutelnost psychologického pojetí environmentálně směřovaných motivací. Děkuji studentům mého semináře „Životní způsob a environmentální problémy“ za kritické pročtení rukopisu a za diskuzi nad jeho tématem.

Věnování

Ruku na srdce – výtkám recenzentů se podvolujeme neochotně. Výhrady k první verzi tohoto článku jsem přijala okamžitě. Byla radost sledovat, s jakým rozhledem, zkušeností a citem pro látku našel zejména recenzent „B“ slabiny textu. Nenapadlo mne, jakkoli mohlo, co mi redakce po čase bohužel směla prozradit: autorem recenzního posouzení byl Miloslav Petrušek. S pohnutím mu přepracovaný text připisuji.

Literatura

- Anderson, J. 2010. „From ‚Zombies‘ to ‚Coyotes‘: Environmentalism Where We Are.“ *Environmental Politics* 19 (6): 973–991.
- Balharová, E. 2012. „Pane, dej, aby se povedlo kroužkování.“ *Sedmá generace XXI* (5): 12–13.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Bělohradský, V. 1999. „Antinomie globalizace: vzdělanostní společnost 2000.“ Pp. 31–79 in V. Bělohradský et al. *Eseje o nedávné minulosti a blízké budoucnosti*. Praha: G plus G.
- Binka, B. 2010. *Zelený extremismus: ideje a mentalita českých environmentálních hnutí*. Brno: Masarykova univerzita.

- Brundtland, G. H. et al. 1987. *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. [online]. Conference of NGOs [cit. 22. 3. 2012]. Dostupné z: <<http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>>.
- Cafaro, P. 2006. *Thoreau's Living Ethics: Walden and the Pursuit of Virtue*. Athens: University of Georgia Press.
- Císař, O. 2008. *Politický aktivismus v České republice*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Dillard, A. 1974. „Fecundity.“ Pp. 161–183 in A. Dillard. *Pilgrim at Tinker Creek*. New York: Harper & Row.
- Dobešová, B. 2012. „Až umřu, zasadte na mně jablůň“: *Environmentální a společenské přínosy přírodního pohřebnictví*. Diplomová práce. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Dobson, A. 2000. *Green Political Thought*. London, New York: Routledge.
- Dunlap, T. R. 2006. „Environmentalism, a Secular Faith.“ *Environmental Values* 15 (3): 321–330.
- Elgin, D. 1993. *Voluntary Simplicity*. New York: William Morrow.
- Ferkany, M. 2011. „Mercy as an Environmental Virtue.“ *Environmental Values* 20 (2): 265–283.
- Foucault, M. 1984. *Von der Freundschaft als Lebensweise: Im Gespräch*. Berlin: Merve Verlag.
- Foucault, M. 1987. „Das Subjekt und die Macht.“ Pp. 265–294 in H. L. Dreyfus, P. Rabinow. *Michel Foucault: Jenseits von Strukturalismus und Hermeneutik*. Frankfurt/M.: Beltz Athenäum.
- Frasz, G. 2005. „Benevolence as an Environmental Virtue.“ Pp. 121–134 in R. Sandler, P. Cafaro (eds.). *Environmental Virtue Ethics*. Lanham MD, Oxford: Rowman & Littlefield.
- Gabrielová, M. 2010. „Ekomóda“: *projev zmasovění, nebo individualizace?* Diplomová práce. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Geryková, Z. 2009. *Luxusní stravování na počátku 21. století a jeho environmentální souvislosti*. Diplomová práce. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Hirschman, A. O. 2002. *Shifting Involvements: Private Interest and Public Action*. Princeton: Princeton University Press.
- Chvojková, E. 2011. „Díky Nature 2000 se povedlo vyhledat lokality, které si skutečně zaslouží evropskou ochranu.“ *Arnikum* 2: 6–7.
- Kant, I. (1797) 1970/1971. *Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen*. Darmstadt: W. Weischedel.
- Keller, J. 1995. *Až na dno blahobytu*. Praha: Hnutí DUHA.
- Kellert, S. R., E. O. Wilson (eds.). 1993. *The Biophilia Hypothesis*. Washington, D.C.: Island Press.
- Kingsnorth, P. 2010. „Why I Stopped Believing in Environmentalism and Started the Dark Mountain Project.“ *Guardian Environment Network* [online], 29. 8. 2010 [cit. 22. 10. 2012]. Dostupné z: <<http://www.guardian.co.uk/environment/2010/apr/29/environmentalism-dark-mountain-project>>.
- Kohák, E. 2000. *Zelená svatozář: kapitoly z ekologické etiky*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Krajhanzl, J. 2010. *Charakteristika osobního vztahu k přírodě: Úvod do teorie a pojmosloví*. Dizertační práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Librová, H. 1988. *Láska ke krajině?* Brno: Blok.
- Librová, H. 1994. *Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromosti*. Brno: Veronica, Hnutí DUHA.
- Librová, H. 2003. *Vlažní a váhaví: kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Doplněk.

- Librová, H. 2005. „Proč chráníme přírodu: Dvakrát na obranu ochránců přírody.“ *Vesmír* 84 (3): 171–177.
- Librová, H. 2010. „Individualizace v environmentální perspektivě: sociologické rámování mění pohled a plodí otázky.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (1): 125–152.
- Lorenz, K. 1990. *8 smrtelných hříchů*. Praha: Panorama.
- Lukašíková, M. 2009. *Secondhandy – environmentálně uvědomělé nakupování?* Bakalářská práce. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Lyotard, J. F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: Filosofický ústav AV ČR.
- MacIntyre, A. 2004. *Ztráta ctnosti: k morální krizi současnosti*. Praha: OIKOYMENH.
- Macy, Y., M. Y. Brown. 2010. „The Greatest Danger: Apathia, the Deadening of Mind and Heart.“ Pp. 365–378 in R. S. Gottlieb (ed.). *Religion and the Environment*. London, New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Maniates, M. F. 2002. „Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?“ Pp. 43–66 in K. Conca, M. F. Maniates, T. Princen (eds.). *Confronting Consumption*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology Press.
- Maroon, I. 2012. *Syndrom vyhoření u sociálních pracovníků. Teorie, praxe, kazuistika*. Praha: Portál.
- Martínez-Alier, J. 1995. „The Environment as a Luxury Good or ‚Too Poor to Be Green?‘“ *Ecological Economics* 13 (1): 1–10.
- Michoin, J. 2010. *Fenomén straight edge v environmentálních souvislostech, se zaměřením na oblast střední a východní Evropy*. Diplomová práce. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Moldan, B. 2001. *Ekologická dimenze udržitelného rozvoje*. Praha: Karolinum.
- Næss, A. 1996. *Ekologie, pospolitost a životní styl: náčrt ekologie*. Tulčák: Abies.
- O’Neil, J., A. Holland, A. Light. 2008. *Environmental Values*. London: Routledge.
- Porritt, J. 2005. *Capitalism as If the World Matters*. London: Earthscan.
- Ray, P. H., S. R. Anderson. 2000. *The Cultural Creatives: How 50 Million People Are Changing the World*. New York: Three Rivers Press.
- Reid, W. V. et al. 2005. *Ekosystémy a lidský blahobyt: Syntéza: Zpráva Hodnocení ekosystémů k miléníu*. Praha: Centrum pro otázky životního prostředí, Univerzita Karlova.
- Ridley, M. 2000. *Původ ctnosti*. Praha: Portál.
- Sádlo, J. et al. 2008. *Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. Praha: Malá Skála.
- Sandler, R., P. Cafaro (eds.). 2005. *Environmental Virtue Ethics*. Lanham MD, Oxford: Rowman & Littlefield.
- Scitovsky, T. 1992. *The Joyless Economy: The Psychology of Human Satisfaction*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Scruton, R. 2008. „Ochrana přírody jako konzervativní téma.“ *Bulletin Občanského institutu* [online], č. 208 [cit. 22. 10. 2012]. Dostupné z: <<http://www.obcinst.cz/ochrana-prirody-jako-konzervativni-tema/>>.
- Scruton, R. 2008. „Ochrana přírody jako konzervativní téma.“ *Bulletin Občanského institutu* [online], č. 208 [cit. 22. 10. 2012]. Dostupné z: <<http://www.obcinst.cz/cs/OCHRANA-PRIRODY-JAKO-KONZERVATIVNI-TEMA-c1420/>>.
- Seewald, P. 2005. *Joseph kardinál Ratzinger. Benedikt XVI.: Křesťanství na přelomu tisíciletí*. Praha: PortálF
- Shellenberger, M., T. Nordhaus. 2005. *The Death of Environmentalism: Global Warming Politics in a Post-Environmental World*. [online]. Seattle: Grist [cit. 22. 10. 2012]. Dostupné z: <<http://grist.org/politics/doe-reprint/>>.
- Schmidt, C. 1993. „On Economization and Ecologization as Civilizing Processes.“ *Environmental Values* 2 (1): 33–46.

- Slaměný, I., J. Janoušek. 2008. „Prosociální chování.“ Pp. 285–302 in J. Výrost, I. Slaměný (eds.). *Sociální psychologie*. Praha: Grada.
- Sokol, J. 2010. *Etika a život: pokus o praktickou filosofii*. Praha: Vyšehrad.
- Stibral, K. 2005. *Proč je příroda krásná?: estetické vnímání přírody v novověku*. Praha: Dokořán.
- Šmajš, J. 2000. *Drama evoluce – Fragment evoluční ontologie*. Praha: Hynek.
- Teitelbaum, S. 2007. *Illusion and Desillusionment: Core Issues in Psychotherapy*. New York: Jason Aronson.
- Thoreau, H. D. 1906. *The Writings of Henry D. Thoreau*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Vyhnal, M. 2010. *Cesty k šetrnosti*. Seminární práce. Brno: Katedra environmentálních studií, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Weber, H. 1998. *Všeobecná morální teologie*. Praha: Zvon.
- Weber, M. 1922. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. 2009. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.
- Wilson, H. 2007. „Have You Got Green Fatigue?“ *The Independent* [online], 20. 9. 2007. London: The Independent [cit. 22. 10. 2012]. Dostupné z: <<http://www.independent.co.uk/environment/green-living/have-you-got-green-fatigue-402971.html>>.
- Winter, D. Du N., S. M. Koger. 2009. *Psychologie environmentálních problémů*. Praha: Portál.
- Wuketits, F. M. 2006. *Přírodní katastrofa jménem člověk: vývoj bez pokroku*. Praha: Granit.